

УДК: 4 С (кир)

Асанова Ж. Ш. Асанова Жанна Шайыковна – магистрант, С.
Нааматов атындагы НМУ

ЧЫГАРМАДА КИЙИМ-КЕЧЕКТЕРДИН СҮРӨТТӨЛҮШҮ – ОШОЛ МЕЗГИЛДИН КӨРҮНҮШҮ

ОПИСАНИЕ ОДЕЖДЫ В РАБОТЕ - ВНЕШНИЙ ВИД ТОГО ПЕРИОДА

DESCRIPTION OF CLOTHING AT WORK - APPEARANCE OF THAT PERIOD

Аннотация. Макалада Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын материалдарында колдонулган кийим-кече аталыштары анализденди. Романдагы турмуштук лексиканын негизин адамдын жашоосундагы эң зарыл нерселерди атаган жана тилдин лексикалык системасында узакка жашаган туруктуу сөздөр түзөт. Буга кийим-кечек аттары кирери белгиленди. Роман элдин турмушундагы окуялар менен тыгыз байланышта болгонун чыгарманын материалында кездешкен турмуш-тиричилик лексикасы анын ичинен кийим-кече аталыштары далилдейт.

Адам турмушундагы баалуулук жана зарылдык түздөн-түз кийимге көз каранды. Кайсы гана элди албайлы, алардын улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн кийген кийимдеринен көрүүгө болот. Ошондуктан, ар бир элдин мүнөзүнө ылайык, белгилүү бир баалуулугу, сыймык тутары, ыйык санар буюму катары улуттук кийими эсептелинет. Мындай кийим-кечектеринен ошол элдин кулк-мүнөздөрүн, салт-санаасын, үрп-адатын, ой жорумдарын, дүйнөгө болгон көз караштарын да баамдоого болот.

Аннотация. В статье проанализированы названия одежды, использованные в материалах романа Т. Касымбекова «Сломанный меч». Основу жизненной лексики в романе составляют устойчивые слова, которые называют самое необходимое в жизни человека и длительное время живут в лексической системе языка. Было отмечено, что сюда входят и названия одежды. О тесной связи романа с событиями народной жизни свидетельствует бытовая лексика, встречающаяся в материале произведения, в том числе названия одежды.

Ценность и необходимость в жизни человека напрямую зависит от одежды. Каких бы людей мы ни выбрали, их национальные и культурные особенности можно увидеть в одежде, которую они носят. Поэтому в соответствии с характером каждой нации национальная одежда считается имеющей определенную ценность, источником почета и священным предметом. По такой одежде можно понять нравы, традиции, обычаи, мнения и взгляды народа. **Annotation.** The article analyzes the names of clothes used in the materials of T. Kasymbekov's novel "Broken Sword". The basis of the life vocabulary in the novel is made up of stable words that name the most necessary things in a person's life and live in the lexical system of the language for a long time. It was noted that this includes the names of clothing. The close connection of the novel with the events of folk life is evidenced by the everyday vocabulary found in the material of the work, including the names of clothes.

The value and necessity in a person's life directly depends on clothing. Whatever people we choose, their national and cultural characteristics can be seen in the clothes they wear. Therefore, according to the character of each nation, the national dress is considered to have a certain value, a source of honor and a sacred object. From such clothes one can understand the morals, traditions, customs, opinions and views of the people.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тили, кийим-кече, улут, этимология, тил, тарых, генеология, сөз, маани ж.б.

Ключевые слова: кыргызский язык, одежда, этническая принадлежность, этимология, язык, история, генеология, слово, значение и т.д.

Key words: *Kyrgyz language, clothing, ethnicity, etymology, language, history, genealogy, word, meaning, etc.*

Тилдин тарыхы элдин тарыхы менен, элдин тарыхы тилдин тарыхы менен тыгыз байланышкан. Тилдердин генеологиялык жакындыгы, же бөлөкчө экендиги алардын грамматикасы менен тыбыштык курулушунанана сөздүк фондусунан таанылат. Анткени, грамматикалык түзүлүш менен негизги сөздүк фондунун бирдейлиги гана тилдердин тикеден-тике тектеш экендигин ырастайт. Тектеш тилдер дайыма түз эле бирдиктүү бутактан келип чыгат.

А. Баскаковдун классификациясы боюнча азыркы кыргыз тили фонетикалык, лексикалык өзгөчөлүгү жагынан чыгыш түрк элдеринин кыргыз-кыпчак тобуна кирет. Кыргыз эли жөнүндөгү кабар орхон-енисей эстеликтеринен белгилүү. Бирок андагы кыргыз тили ошол кездеги түрк тайпаларынын тилдеринен ажыраган эмес, бардыгынын тилдери бирдей болгон. Аны ошол кезде жазылып калтырылган эстеликтердин өзүн салыштыруу менен билүүгө болот. Азыркы кыргыз тили ошол байыркы тилден бөлүнүп чыккан [2,210-б.]. Түрк тилдеринин жакындыгы синтаксистик конструкциясынын бирдейлигинен, сөз өзгөртүүчү, сөз жасоочу категорияларынын окшоштугунан, тилдердин фонемалык түзүлүшүнөн жана лексикадагы төл сөздөрдүн орток экендигинен байкалып турат. Ошол жалпылыкка туура келбеген фонетикалык, лексикалык айырмачылыктар - тарыхтын кийинки бир катар мезгилинде пайда болгон көрүнүш. Ал көрүнүш азыркы тилдердин өзгөчө белгисине айланды.

Дүйнөдөгү ар бир тилдин структуралык өзгөчөлүгү бар. Алар сөз өзгөртүү, сөз жасоо ж. б. мүмкүнчүлүгү жагынан, бири-биринен ашык, же кем эмес. Бул жагынан тилдердин бардыгы бирдей. Тилдер бири-биринен коомдо аткарган кызматынан, байланыш функциясы жагынан айырмаланышат. Азыркы замандагы ири тилдерге: англис, орус, кытай ж. б. кирет. Булар бир жагынан башка тилдердин эсебинен өздөрүнүн лексикасын байытып, грамматикасын тактап келише; экинчи жагынан, башка тилдерге өздөрүнүн таасирин тийгизип отурат. Тил өз коллективинин аз, же көп экендигин, кандай экендигин тандабайт, бардык коомдо, бардык социалдык катмардагы калкка бирдей кызмат кыла турган улуттук көрүнүш. Башка тилдерден алынган сөздөр лексиканы сан жагынан байытып тим калбайт. Алар өздөрү менен кошо тыбыштык жаңы айкалыштарды, муундун жаңы түрлөрүн, кээде жаңы фонемаларды да ала келишет. Ошентип, барып төл сөздөгү тыбыштарга да өздөрүнүн таасирин тийгизет. Кыскасы, чет сөздөр эне тилдин тыбыштык түзүлүшүнө таасир этүү менен жаңы морфемалардын пайда болушуна негиз болот. Тил тарыхында лингвистикалык ички себептер да маанилүү орунду ээлейт. Тилдин тарыхын үйрөнүүдө сөздөрдү этимологиялык жагынан иликтеп, алардын маанисин коомдун тарыхы менен ажырагысыз байланышта текшерүү жакшы натыйжаларды берет. Тилдин эң эле сезгич жана өзгөргүч бөлүгү - сөздүк состав. Тилдин лексикасы турмуштагы күндөлүк болуп жаткан кубулуштарга жараша тынымсыз өзгөрүү абалында турат. Сөздүк составда өзгөрүүлөр болмоюнча, тилдин фонетикасында, андан ары тилдин морфологиясында жаңылыктар болушу мүмкүн эмес.

Азыркы кыргыз тили улуттук тилдердин катарында өзүнүн лексикасын тактап, баштагы оозеки тилден жазуусу бар адабий тилге айланып, өз алдынча өнүгүүдө. Кыргыз тилинин лексикасын И. А. Батманов «Краткое введение в изучение киргизского языка» деген эмгегинде беш катмарга бөлгөн: I катмар - VII кылымга чейинки жалпы түрк сөздөрү; II катмар - түрк жана монгол тилдерине орток сөздөр; III катмар - араб, иран

тилдеринен алынган сөздөр; IV катмар революцияга чейинки орус сөздөрү; V катмар - революциядан кийинки орус сөздөрү [3, 60-б.].

Б. М. Юнусалиев кыргыз тилин үч доорго бөлгөн: Биринчи доору -байыркы кыргыз тили (IX-X кылымдарга чейинки мезгил, же орхон-енисей доору); экинчи доору - орто кылымдык кыргыз тили (X-XVI кылымдарга чейинки мезгил, б. а. алтайлыктар менен кыргыздардын тилиндеги окшоштуктар пайда болгон доор); үчүнчү доору - жаңы кыргыз тилинин мезгили. Мындай бөлүштүрүүнүн өз себеби бар. Байыркы кыргыз тили жөнүндө ал мындай дейт: «Енисейлик эстеликтердин тилин жалаң кыргыз тили гана эмес, башка жакын тектеш тилдерге да ошол эле даражада жакындатууга болор эле, анткени азыркы убактан байыркыны көздөй канчалык алыстаган сайын тектеш тилдер ошончолук бири-бирине жакындай түшөт» - деп, енисейлик эстеликтердин тили тектеш тилдерге тең экендигин жана азыркы тилдердин байыркыда бир экендигин айкындайт [7, 57-б.].

А. Баскаков түрк тилдеринин тарыхын алты доорго бөлүштүргөн: 1. Алтай доору. 2. Хун доору (V кылымга чейин). 3. Байыркы түрк доору (V-X кылымдар). 4. Орто түрк доору, же негизги түрк тилдеринин өнүгүү жана түзүлүү доору (X-XV кылымдар). 5. Жаңы түрк доору, же түрк тилинин өнүгүү жана түзүлүү доору (X-XIX кылымдар). 6. Жаңы доор, же Улуу Октябрь Социалисттик революциясынан кийинки түрк тилдеринин өнүгүү доору [2, 28-б.].

Азыркы учурда тилдердин лексикасында төл сөздөр да, чет сөздөр да бар. Ушул жагынан караганда, кыргыз тилиндеги сөздөрдү: 1. Алтай тилдерине орток төл сөздөр. 2. Түрк тилдерине орток төл сөздөр. 3. Иран тилинен алынган чет сөздөр. 4. Араб тилинен алынган чет сөздөр. 5. Орус тилинен алынган сөздөр - деп, беш катмарга бөлүштүрүү керек. Алтай тилдерине орток төл сөздөр негизинен хун дооруна чейин эле пайда болгон. Аларды түрк, монгол, тунгус тилдериндеги лексикалык параллелдерден көрүүгө болот. Дүйнөдө башка тилдер менен байланыш түзбөгөн же лексикасы чет тил элементтеринен таза турган бир да тил учурабайт. Мисалы: Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында конкреттүү атоолордун б.а. кийим-кече жана аны даярдоо материалдарынын атын атоодо башка тилдерден кабыл алынган бир топ сөздөр орун алган.

«Сынган кылыч» романынын негизги каарманы болуп жалпы эл массасы эсептелет. Мында элдин турмушу – кайгысы менен кубанычы, күчтүүлүгү менен алсыздыгы, үрп-адаты менен каада-салты, жашоо-тиричилиги менен көңүл ачуу, оюн-зооктору кеңири сүрөттөлөт. Демек, ушуларды элестетип көрсөтүп, окурмандын сезимине толорлук кылып жеткирүү үчүн автордун турмуш-тиричилик лексикасына кайрылуусу закондуу көрүнүш. Турмуш-тиричиликке байланыштуу лексика өз ичине өтө кеңири түшүнүктү камтыйт. Ага жашоо-тиричиликке, чарбачылыкка керектелүүчү буюм-тайымдардын, кийим-кечектердин, үй жасалгаларынын, тамак-аштын, кездемелердин, музыкалык аспаптардын, казына байлыктарынын, акча бирдиктеринин, ар кандай чендердин жана толуп жаткан нерселердин, көрүнүштөрдүн аттары кирет. Чыгарманын сюжети тарыхый романдын авторуна лексиканын бул катмарын өтө кеңири пайдалануу мүмкүнчүлүгүн берет. Анткени тарыхый роман жанрынын спецификалык мүнөзү типтүү тарыхый кырдаалды, доордун өзгөчө колоритин түзүүнү талап кылат. Бирок Т.Касымбеков бул чыгармасында тарыхый экзотикага, турмуш-тиричиликти натуралисттик менен сүрөттөп отурууга берилип кетпейт. Ал тарыхый турмуштун типтүү кырдаалдарын жалпы колдонулуучу лексиканын жардамы менен өтө чебер сүрөттөөгө жетишкен. Романдагы турмуштук лексиканын негизин адамдын жашоосундагы эң зарыл нерселерди атаган жана тилдин лексикалык системасында узакка жашаган туруктуу сөздөр түзөт. Буга

тамак-аш, кийим-кечек, турак-жай, тууган-туушкандык мамилелер, эмгек процесстери ж.б. ушул сыяктуулардын аттары кирет.

Ошону менен бирге Т.Касымбеков конкреттүү доордогу элдин жашоо-тиричилигин сүрөттөө үчүн кылдаттык менен тандап алынган аталыштарды пайдаланат.

Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы жогорку тексттерде кездешкен чачпак, калпак, көйнөк сөздөрүнүн этимологиясын карасак,

Чачпак – аялдардын чачына уланган кооздук, уңгусу – *чач*.

-пак метатеза кубулушуна кабылган, түпкү түрү - кап (кеп), демек, чачпак – “чачтын кеби”.

Калпак – “күндөн сактанууга ыңгайлуу калдайган жеңил баш кийим”. Кийиз калпак, чий калпак, ак калпак ж.б. түрлөрү бар. Калпак эки морфемадан турат: кал – пак. Экинчиси –пак (метатеза болгон –кап “кеп”); уңгусу кал (салыштыр: кал-кан, кал-кай, кал-дай, кал-ка); Калпак “баш калкалагыч кеп”.

Көйнөк – Махмуд Кашкариде *көңлекленди* “көйнөк кийди”, *көңлек* “көйнөк”, *көн* - “адам териси. Демек, бул сөздө эки морфема бар: *көн* “тери”, -лек (-лык деген куранды). **Көйнөк** “терилик”, адам терисин жаба турган буюм.

Селде - (перс) - диндик кызматта жүргөн адамдар башына чалып, оронуп алуучу узун ак кездеме.

Баятан берки ачуусу эми кайгыга айланып, шалдырап, эрди кеберсип, жерде жаткан *селдени* тебелеп, Исхак төрдү көздөй басты...(318-бет).

Элечек - (иран.) кыргыз аялдарынын баш кийими. (Илеки)- Ак кездемеден тегерете каткат болуп оролгон аялдардын бул баш кийимин баш кеп, сала коймо, ээк алмай, астыңкы жана үстүнкү тартма, тумарча, бадал сыяктуу негизги түрлөрү бар.

Кымкап - (иран.) Парча. Алтын, күмүштөн жасалган зым кошуп токулган кымбат баалуу кездеме.

Кымкапты өзү кайра жапты (249-бет).

Чоккой - (Кытай.юхайы) 1.Кийиз өтүк. 2.Чарык. Бодо малдардын чылгый терисинен, көбүнчө баш терисинен жасалган кончу кызыл ашыктан жогорураак келген бут кийим.

Эки этегин кайра кыстагандай, бутунда эчтемеден тайгаланбай турган чылгый тери **чокой**, белинде окчонтой, кичинекей кынырак, колунда кара мылтык (224-бет).

Таажы - (иран тилинен кабыл алынган.) Падышалардын, хандардын атайы баш кийими. Кээде кадимки эле баш кийимге бийик даражаны, коомдогу ордун көрсөтүүчү белги тагылса, ал да таажы атала берет.

Тиги Насрулла-батырхан олжолоп кеткен **тажыны** мына биз алып кийгизбедик беле, атасы Шералы аталанын башына? (213-бет).

Тон жап.- деди күнк эте Насирдин-хан. Дүтарчи ордунан туруп, ызат көрсөтүп, ыракмат билдирип, төмөн ийилип таазим кылды. Эшик ага алтын сайма кымкап **тон** апкелип, дароо дүтарчинин ийинине салды (306-бет).

“Сынган кылыч” тарыхый романында кийим-кечек аталыштары абдан кеңири колдонулат. Кандай гана көркөм чыгарманы албайлы, каармандардын кийген кийимдери сөзсүз түрдө сүрөттөлөт. Анткени, жазуучулардын чеберчилигине, талантына байланыштуу ошол кейпкерлердин кулк-мүнөзү, жүрүм-туруму, социалдык абалы, маданияты кийген кийимдери аркылуу образдуу ачылат. Демек, кийим-кечектердин сүрөттөлүшү – ошол мезгилдин үнү, күзгүсү, көрүнүшү.

Адабияттар:

1. Аванесов Р.И. Очерки русской диалектологии, часть I. / Р.И.Аванесов. - М., 1949.
2. Баскаков Н. А. Тюркские языки. / Н.А.Баскаков. - М., 1960.
3. Батманов И.А. Краткое введение в изучение киргизского языка / И.А. Батманов. - Фрунзе, 1947.
4. Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. / Р.А.Будагов - М., 1953.
5. Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. / Х.К. Карасаев Ф.: Кыргыз Совет энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1986. - 423 б.
6. Касымбеков Т. Эки томдук тандалган чыгармалар / Т.Касымбеков – Ф.: Мектеп, 1990.
– 736 б.
7. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. / Б.М.Юнусалиев. - Ф., 1971.